



ДАНИЛЕНКО
Віктор Михайлович —
член-кореспондент НАН
України, завідувач відділу історії
України другої половини ХХ ст.
Інституту історії України НАН
України

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТИРИ ВОЛОДИМИРА ВЕРНАДСЬКОГО

У статті розкрито деякі маловідомі суспільно-політичні орієнтири великого природознавця, філософа і мислителя Володимира Івановича Вернадського, що характеризують багатовимірність його неординарної особистості. Нещодавно у видавництві «Академперіодика» вийшла друком монографія автора статті В.М. Даниленка «В.І. Вернадський. Простір життя і думки», в якій життєпис відомого вченого підготовлено на основі його праць, щоденників, листів, недоступних раніше документів і матеріалів та подано в контексті складних і суперечливих суспільно-політичних процесів тієї епохи¹.

Володимир Вернадський і як учений, і як громадянин, і як людина повною мірою ще не пізнаний. Дослідники справедливо зазначають, що «параболічного і багатогранного В.І. Вернадського вже після його смерті (1945 р.) було загнано у вузький коридор геології і геохімії»². Оскільки його стосунки з більшовицькою владою були непростими, то й ім'я його, і наукові праці в СРСР тривалий час не толерувалися, не актуалізувалися в науковій спільноті.

Саме «відсутність для В.І. Вернадського ніші в тодішній ідеологічній системі»³, вважає один з дослідників спадщини вченого Федір Вольвач, була причиною тривалої паузи у її вивченні. А якщо зважити на той факт, що в останні роки з'явився колосальний документальний матеріал з історії науки, наукової і суспільної діяльності вченого (лише його опубліковані щоденники становлять понад 100 др. арк.), то цілком зрозуміло, що Володимир Вернадський потребує нового й нового прочитання, вивчення і наукового аналізу.

¹ Більший акцент на громадсько-політичній діяльності В.І. Вернадського зроблено в книзі автора статті В.М. Даниленка «Володимир Вернадський. Життя в політиці і політика в житті». Парламентське видавництво, 2019.

² Воробйова Л.В. Володимир Вернадський і фізична економія. *Молодий вчений*. 2017. № 2. С. 240.

³ Вольвач Ф. В.І. Вернадський у контексті доби: потреба нового прочитання. *Сучасність*. 2000. № 6. С. 83.

Визначною подією в науковому й суспільно-культурному житті України став вихід у світ «Вибраних праць академіка В.І. Вернадського», здійснений Національною академією наук України протягом 2010–2013 рр. Крім праць ученого, томи містять ґрунтовні статті, присвячені В.І. Вернадському. Їх авторами є відомі вчені — члени НАН України Л. Дубровіна, А. Загородній, О. Онищенко, В. Смолій та ін. Тексти супроводять розлогі коментарі та покажчики.

Продовжило тематику «Володимир Іванович Вернадський і Україна», започатковану в низці томів серії «Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського», видання «В.І. Вернадський і Україна: з листування» у 2 книгах. Академічну працю підготували співробітники Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Творчий доробок В. Вернадського охоплює найрізноманітніші галузі знань. Його глибокі й надзвичайно оригінальні ідеї набагато випередили час, вони змінили хід розвитку природознавства, розкривши при цьому величезні перспективи прогресу як науки, так і людської цивілізації.

В. Вернадський зробив великий внесок у справу оволодіння людством ядерною енергією. Він одним з перших на початку минулого століття усвідомив масштаби прихованих в атомному ядрі сил. Напередодні Першої світової війни з його ініціативи розпочалася реалізація програми створення ядерної зброї. При цьому вчений виходив з того, що чим більш руйнівними силами оволодіває людство, тим досконалішими і надійнішими повинні бути механізми соціального контролю над ними.

За активної участі В. Вернадського в минулому було розроблено теорію алелопатії — боротьби з бур'янами за допомогою інших рослин, без застосування хімічних засобів, яка все ширше використовується у країнах, що орієнтують власне сільське господарство на екологічно чисте виробництво.

Започаткована за участю В. Вернадського й розвинута його зусиллями теорія ноосфери на сьогодні з особливою силою претендує на роль провідної світоглядної теорії і навіть ідеології

доби розбудови у світовому масштабі інформаційного суспільства.

Одночасно з ренесансом ідейної та наукової спадщини Володимира Івановича Вернадського з'явилися і ставали все настирливішими спроби привласнення цієї спадщини, узурпації її однією нацією, однією державою. Ініціаторами цього «руху» після розпаду Радянського Союзу виступив ряд ідеологів, істориків науки і політиків Росії. Вони на повну потужність експлуатували й експлуатують «російськість» світогляду В. Вернадського та його внесок у розвиток світової культури і науки, зроблений переважно в російськомовній формі. Ближче до середини 1990-х років до процесу «державної націоналізації» спадщини вченого долучилися й окремі українські ідеологи і науковці, більшість яких зосередилася лише на доведенні «свідомої українськості» видатного мислителя, а через це — виключного права Української держави претендувати на його інтелектуальну спадщину.

Тільки на початку ХХІ ст. українські інтелектуали почали долати це обмежене й безперспективне ставлення до тих багатств, які залишив нащадкам Володимир Іванович Вернадський. Тепер усе більше утверджується розуміння життєвої необхідності імплементувати у свідомість і життя українського народу все продуктивне і життєздатне надбання великого вченого, в тому числі й те, що має відношення до українсько-російських стосунків, яким він надавав особливого значення.

В. Вернадський завжди пам'ятав про своє українське походження, хоча й підкреслював, що за вихованням і почуттям цілком та абсолютно належить Росії. Ключовими поняттями, що визначали сенс його життя, були «Наука», «Сім'я», «Росія», «Україна». Міцні історичні, сімейні, духовні й інтелектуальні корені визначили єдність В. Вернадського з українською культурою і наукою. Водночас він був вічним, невтомним правдошукачем, правдолюбом, лібералом, жителем Землі і Космосу, людиною ноосфери.

Ставлення В. Вернадського до української проблеми формувалося під впливом умона-

строїв частини російської ліберальної інтелігенції XIX — початку XX ст. і вилилося в пошуки ненасильницьких шляхів і методів її розв'язання, які враховували б демократичне право свободи кожної людини. Значний вплив на нього мали родинні зв'язки з Є.М. Короленком і М.І. Гулаком, а також М.П. Драгомановим. І М. Драгоманов, і В. Вернадський були українцями і реально на собі, як і тисячі інших неросіян, відчули вплив політики «самодержавство — народність — православ'я», політики національної нівеляції та асиміляції.

Зустріч з М. Драгомановим, ідеологом і одним з лідерів українського національно-демократичного руху, сприяли кристалізації поглядів В. Вернадського на шляхи, форми і напрями зміни національно-державного устрою Російської імперії та на міжнародні відносини в ній. Він поділяв думку М. Драгоманова про те, що основною перешкодою на шляху «європеїзації» Росії є її самодержавно-унітарний устрій і безправ'я народів. Услід за М. Драгомановим він бачив вихід для України із цієї ситуації в широкій етнотериторіальній автономії і можливості розвитку національної культури в рамках демократичної поліетнічної загальноросійської федерації. Водночас більшість російської інтелігенції, російський уряд, як зазначав В. Вернадський, прагнули «певної мети» — досягнути «повного злиття українців з панівною народністю і знищити шкідливе для останньої усвідомлення своєї національної особистості в українському населенні»⁴. На пріоритетність саме такої «нівеляційної» компоненти в російському мисленні однозначно вказують слова Петра Столипіна про те, що «історичним завданням російської державності є боротьба з рухом..., прозваним українським, що містить у собі ідею відродження старої України й устрою малоросійської України на автономних адміністративно-територіальних засадах».

Гіркі роздуми про долю Росії, її перспективи викликала у В. Вернадського поразка пер-

шої російської революції. У поліцейському деспотизмі, в політиці, характерній для бюрократії, яка здійснювала управління державою, вчений бачив ганьбу і слабкість країни. «Нову державну могутність» він пов'язував з побудовою держави на принципах свободи і соціальної справедливості, широкого вияву інтересів демократії»⁵. Для Росії, писав В. Вернадський, «тепер стоїть дилема: або залишитися великою державою, зробившись вільною, демократичною країною з широкою місцевою автономією, або відігравати у світовій політиці мізерну роль, зберігши свій віджилий самодержавно-бюрократичний устрій...»⁶. Погляди В. Вернадського і М. Грушевського на національно-державний устрій Росії в цей період по суті збігалися. Основоположними його принципами мали стати, на думку вчених, демократія, децентралізація та автономія.

В. Вернадський не сумнівався «в неможливості якої б то не було гегемонії інтересів слов'янських народностей у російській державі. Панславизм або славянофілство не можуть мати для нас ніякого прямого політичного значення. Ніяка національна боротьба не може бути російським державним завданням. Інтереси слов'янського народу тотожні з інтересами нової Росії тільки постільки, поскільки вони відповідають принципам свободи і демократії, поряд з іншими чужими слов'янськими народами, які входять до складу нашої держави»⁷. Загальноросійське мислення вченого було не імперським, а загальнолюдським. «Нова Росія, — вважав В. Вернадський, — завдяки своїй обширності й етнічному складу, має коло інтересів, які виходять далеко за межі національної держави... Наша зовнішня політика повинна бути побудована на більш широкій базі загальнолюдських інтересів, і в цьому полягає запорука надзвичайного майбутнього державної могутності Росії»⁸.

⁵ Вернадский В.И. *Публицистические статьи*. Москва, 1995. С. 104.

⁶ Там само. С. 107.

⁷ Там само.

⁸ Там само. С. 107–108.

Майбутнє Росії, «держави-континента», вважав В. Вернадський, полягає в піднесенні й поширенні освіти і знань. «...Тільки підняттям культури можна зберегти світове значення нашої батьківщини, яке сильно похитнулося»⁹.

В. Вернадський був переконаний, що саме протидія культурній праці в національних формах поглиблювала внутрішній розлад у державі, суспільстві і народі, породжувала прірву взаємної недовіри, що переходила у ворожість, а не сприяла її зміцненню, єднанню. Він виступав проти практики державного насильства в національних відносинах, за їх побудову на правовій основі. В. Вернадський вважав, що негативне ставлення уряду Росії до українського руху сприяло потягу українців до зовнішніх центрів, «у бік неросійських тяжінь», що не могло не послаблювати культурний і політичний вплив Росії на український рух. Саме в упередженому трактуванні українського руху як «шкідливого і притому наносного явища в державному і національному організмі»¹⁰ далекоглядно бачив він найбільшу небезпеку для Росії.

Аргументуючи необхідність відмови уряду від попередньої національної політики стосовно України, В. Вернадський ні в якому разі не виступав за відділення останньої від Росії. «При відмові від традиційної політики найбільш широкий розвиток української культури цілком сумісний з державною єдністю Росії, навіть при відповідних прагненнях українців реформах внутрішнього ладу»¹¹.

В. Вернадський пропонував ряд починів, які, на його думку, могли б змінити ставлення російського суспільства до українського питання. Це видання праць російських учених і громадських діячів, у яких з наукових позицій висвітлювалася б історія українського руху; висвітлення ролі рідної мови в народній школі і заходи зі звільнення української мови від обмежень з метою сприяння якнайшвидшому

розв'язанню шкільного питання; сприяння введенню спеціальних дисциплін з українознавства у вищій школі і відповідних предметів у середній; сприяння відміні будь-яких обмежень у галузі літератури, преси і культурної роботи, встановлених для українців. В. Вернадський вважав за доцільне піднести голос проти передбачуваної передачі українського населення Буковини й Галичини Румунії та Польщі, за збереження там української культури.

Працюючи з серпня 1917 р. товаришем (заступником) міністра освіти Росії, В. Вернадський ґрунтовно займався, як він писав, питаннями «правильної організації наукової і навчальної роботи». Протягом короткого часу його праці в міністерстві в практичній площині постало питання про створення нових академій наук. «Порушувалося питання про Грузинську академію наук і про Академії наук в Україні і в Сибіру»¹². При цьому він виходив безпосередньо з державних інтересів Росії, необхідності зміцнення її економічної й політичної могутності, збереження єдності. Саме в збереженні єдності Російської держави, зменшенні центробіжних сил у ній В. Вернадський бачив одне з найважливіших завдань державної політики. І якщо до цього часу, вважав він, центробіжні прагнення придушувалися «грубою силою і насильницькою русифікацією», то тепер з метою державної єдності суспільні прагнення повинні йти іншим напрямком. Держава має відмовитися від насильства в національних відносинах, не допустити переростання російської культури у великоруську.

Думки В. Вернадського були спрямовані на державну організацію роботи зі взаємного ознайомлення народностей, які проживали в Росії, на вивчення їхнього життя в усіх проявах. Він вважав необхідним надання широкої державної допомоги у вивченні історії, мови, етнографії, літератури народностей Росії, у вивченні батьківщинознавства окремих областей нашої країни. Треба перейти, вважав В. Вернадський, до «політики національної свобо-

⁹ Там само. С. 169.

¹⁰ *Вибрані праці академіка В.І. Вернадського*. Т. 1: Володимир Іванович Вернадський і Україна, кн. 2: Вибрані праці. С. 224.

¹¹ Там само.

¹² Цит. за: Мочалов І.І. *Владимир Иванович Вернадский*. Москва, 1982. С. 219.

ди, державної підтримки національних установ народностей, при збереженні державної єдності»¹³. Позитивні підсумки науково-дослідної роботи, на його переконання, які могли бути досягнуті в результаті такої політики, вже самі по собі ставали б могутнім засобом згуртування народів. Отже, єдність — через розквіт.

В. Вернадський вважав, що посилення наукової роботи, пов'язаної з місцевим або національним життям, дозволить активізувати духовні сили народу на місцях, інтенсифікувати наукову працю. «А вона неминуче пов'язана з посиленням вивчення, а відповідно, і використання природних виробничих сил даної місцевості, а відповідно, й усього державного цілого»¹⁴.

Серед компонентів, які виділяв В. Вернадський у справі збереження єдності Російської держави, ключова роль належала культурі, а також особистим зв'язкам між діячами в різних місцях і областях Росії.

Ні В. Вернадський, ні вся кадетська партія не допускали думки про можливу самостійну державність України. У 1917 р. відомий український філософ і правознавець Богдан Кістяківський писав: «Як би там не було, а російське суспільство не має права нарікати на те, що політичне життя в Україні прийняло в останній рік оберт, якого воно не могло чекати. Воно не знало України та українців, а тому цілком природно, що менш усього передбачало те, що насправді відбулось. Освічену російську людину не цікавили якісь там українці, вона вважала їхнє існування дрібницею провінційного життя... Тільки відтепер створилися зовнішні умови для того, аби російське суспільство спроби було зрозуміти українців»¹⁵.

В. Вернадський на той час також ще не зауважив важливу тенденцію в національному житті українців. Про це написав пізніше у статті «Доля імперій» видатний російський філософ Георгій Федотов: «На наших очах наро-

джувалася на світ нова нація, але ми закривали на це очі. Ми були ніби переконані, що нації існують вічно і незмінно як види природи для доволюційного природознавства. Ми бачили химерність українських міфів, що творили для Київської епохи особливу українську націю, відмінну від російської. Але ми забували, що історична міфологія служила лише для пояснення справжньої реальності. Нації не було, але вона народжувалася — народжувалася століттями, але прискореним темпом у наші дні. 1917 р. став актом її офіційного народження»¹⁶.

Із начерків програми створюваної в 1917 р. В. Вернадським української партії народної свободи випливало, що він не полишив ідеї відновлення великої російської держави. Він виступав за співробітництво, зближення України з Росією у сфері економіки та культури. До того ж, орієнтуючись на Росію, В. Вернадський вважав за необхідне враховувати інтереси України, українського населення. Прагнення ж українських самостійників створити українську незалежну державу він повністю відкидав. На його думку, розвиток самобутньої української культури був цілком сумісним з функціонуванням України в рамках єдиної Росії. Це була, звичайно, фантазія. Як не міг бути здійсненим і не здійснився соціальний проєкт кадетів, так не міг бути реалізованим у євразійській Росії і проєкт національний — і про це засвідчив пізніше досвід більшовицький, хоча очевидно, що такий самий результат міг мати і досвід кадетів, якби вони лишилися при владі.

Реальне життя в новітні часи підтвердило хибність партійно-кадетського розуміння російської історії і закономірність відновлення та існування незалежної української держави. Російські вчені експлуатують фактично тільки ті тези В. Вернадського, які обмежені програмою його партії, світоглядом її партійних лідерів, і оминають ті думки і твердження вченого, які виходять за межі цієї ідеології. Зокрема, неоднозначно сприймав він аксіому для кадетів тезу про українців і росіян як «єдино-руське плем'я». Ще у 1885 р., в докадетський

¹⁶ Федотов Г. Доля імперій. *Сучасність*. 1993. № 1. С. 104.

¹³ Вернадский В.И. *Публицистические статьи*. Москва, 1995. С. 248.

¹⁴ Там само. С. 249

¹⁵ Цит. за: Гусейнов Г. В чужую правду вслушаться, которая не ниже твоей. *Віче*. 1997. № 4. С. 97.

період життя, В. Вернадський в записках історико-краєзнавчого характеру, маловідомих у сучасній Україні, на основі багатого емпіричного матеріалу зробив важливий висновок: «...Різниця між малоросами і росіянами дуже різка...»¹⁷. Виразно відображаючи етнічну відмінність двох народів, молодий учений повторив по суті, свідомо чи несвідомо, твердження козацьких літописів початку XVIII ст. та «Історії Русів» про те, що Великоросія з Малоросією — різні землі, населені різними народами, які мають різне походження. Його твердження перегукується й з аналогічною думкою улюбленого Т. Шевченка про іншість українського народу, висловленою поетом у 1847 р.: «Москалі мають свою мову і свій народ, українці ж теж мають свою мову і свій народ». У позиції В. Вернадського, його баченні світу, яскраво проглядалися світоглядні орієнтири батька — Івана Васильовича Вернадського, етнічного українця, який «завжди залишався українцем і різко відділяв їх від росіян»¹⁸.

Пророчими стали і слова Володимира Івановича про дві можливі іпостасі існування Росії. Він сповідував ідею демократичної Росії, вільної співдружності народів. «Нову державну могутність» він пов'язував з побудовою держави на принципах свободи і соціальної справедливості, широкого вияву інтересів демократії. Йому чужий був «централістичний ідеал», і російський, і «якобінський український». Перед очима вченого-мислителя були демократичні Сполучені Штати Америки, Британія, яка саме в той час перетворювалася з імперії у Співдружність націй, він спостерігав успішний розвиток цих держав, ефективність їхньої демократії. В. Вернадський зазначав: «Те нове, що дає велика за розмірами держава в побуті людей, які проживають у ній, наближається за устроєм до майбутнього, до якого ми всі прагнемо, — до мирного світового співжиття народів». Таким чином, нова демократична Росія, за В. Вернадським, не «тюрма народів», а

¹⁷ *Источник. Документы русской истории*. 2001. № 4(52). С. 41.

¹⁸ Вернадский В.И. *Дневники: март 1921 — август 1925*. 2-е изд. Москва: Наука, 1999. С. 177.

єдина історико-культурна і геополітична цілісність була важливою, але проміжною ланкою в досягненні головної мети, ідеалу — світової єдності вільних народів, приходу «єдиної світової організації людства».

Нереформування Росії, вважав В. Вернадський, залишить її у статусі «північної Московської Русі» — відсталой, глибоко укоріненій в монголо-татарську Золоту Орду деспотично-бюрократичної держави. А це «навіть чи може бути міцне». Крім того, недооцінка чи заперечення українського національно-культурного відродження приведе до перетворення російської культури у «великоросійську» (читай: великодержавну, шовіністичну, антигуманну) — культуру, яка «втрапить такі дорогі й важливі загальнолюдські риси», — пророче попереджав В. Вернадський. Старання «близьких і далеких родичів» перетворити українську національну самосвідомість на «етнографічний матеріал для посилення пануючої народності» були і будуть безуспішними, зазначав він. «Нове варварство» не може бути тривалим — повторював В. Вернадський. Застерігаючи, він фактично спрогнозував невтішну реальність і старої Росії, і більшовицького СРСР та за великим рахунком і сучасної Росії.

Життя підтвердило, що Росія не пішла демократичним шляхом розвитку, не стала «федерацією з дуже великими правами окремих областей — держав», а залишилася в статусі «північної Московської Русі». Нині очевидно, що тільки в такій формі вона й може існувати. В цьому причина сучасної російсько-української війни, глибокого розколу фальшованого, штучно створюваного віками російсько-українського світу, поглиблення розриву між Росією з одного боку та Україною, Грузією, іншими державами і цілим демократичним світом з іншого. Сучасна російська мілітаризована «цивілізація» — тупиковий шлях розвитку, яким була й більшовицька. Цей шлях не несе прогресу для людства, він суперечить ноосферній ідеї В. Вернадського. Такою Росією В. Вернадський бачити не хотів. Більшовицький режим, в умовах якого він змушений був жити, В. Вернадський не сприймав, але мусив з ним зми-

ритися, бо той не тільки фактично відродив російську державу, а й становив пряму загрозу життю вченого.

Доля В. Вернадського склалася так, що саме він став організатором однієї з ініційованих ним академій — Академії наук України. З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського Україна стала притягальною силою для багатьох великодержавників, які побачили в ній можливість стати новим державоорганізуючим і державоформуючим центром з відновлення великої і неділимої Росії. Києворуська традиція України мала зіграти вирішальну роль у відродженні Великої Росії. Кадети всіляко намагалися укріпити владу П. Скоропадського в різних сферах суспільного життя, зокрема і в сфері освіти, науки та культури.

В. Вернадському належала провідна роль у визначенні принципових ідейних, наукових і організаційних основ Академії. При цьому він розглядав її не як «просте товариство без інститутів», а як «об'єднання державних (підкреслення. — В.Д.) наукових установ: бібліотека, архів, геологічні та географічні карти, національний музей, інститути для експериментальних і гуманітарних наук повинні бути забезпечені достатніми засобами...». Зі створенням Академії він пов'язував піднесення економіки, науки, культури України й усієї Росії. Оживлення наукових зв'язків між академіями наук України і Росії сприяло б, на його погляд, посиленню культурної єдності українського та російського народів і на цій базі зміцненню союзу України й Росії в рамках єдиної російської демократичної держави. Інші позиції, як відомо, займав М. Грушевський.

Як учений В. Вернадський змушений був співпрацювати з усіма владами і режимами, які існували на території Росії, — і з самодержавною владою, і республіканською, і білогвардійською, і українською незалежною, і більшовицькою, яку, як зазначалося, органічно не сприймав і всім еством противився їй, бо не терпів «дисципліну казарми». За всіх обставин він дотримувався лінії на відновлення Росії як єдиної великої держави. На цих засадах закономірно відбулося фактичне примирення

В. Вернадського з більшовицьким режимом, хоча в силу його природи він неодноразово перебував на межі загибелі. Як людина передбачлива, далекоглядна, В. Вернадський одним із перших запримітив внутрішню спорідненість більшовизму з російським самодержавством, очевидно, сприймаючи більшовизм, услід за М. Бердяєвим, своєрідним «явищем російської великодержавності»¹⁹. У його основі він бачив сильну, централізовану державу. Режим сприйняв В. Вернадського і як великого вченого, і як носія російської великодержавної ідеї. А В. Вернадський цілком змирився з радянською дійсністю, навіть відмовився від еміграції, ідеї, яка довго ним володіла, бо побачив реальну силу, яка здатна була відновити і яка насправді відновила у формі СРСР Велику Росію. «Думки про Росію весь час», — писав він неодноразово в щоденнику.

В. Вернадський був ученим дійсно планетарного масштабу, всю глибину наукових ідей якого людство ще не пізнало й донині. Володимир Іванович об'єктивно відіграв видатну роль у створенні Української академії наук, наукової бібліотеки. Однак його суспільно-політичні погляди, в тому числі й на національне питання, на українсько-російські відносини, нерідко перебували у сфері ілюзій, утопій та романтики. У 1918 р., у період організації Української академії наук, він відмовився прийняти українське громадянство від гетьмана Павла Скоропадського. Негативно ставився він і до «українізації» 1920-х років в УСРР, трактуючи її як насильницьку; називав тогочасну мову вивісок і твори М. Грушевського «язичієм». До української незалежності, як зазначалося, він ставився негативно, проте не боровся проти неї на кшталт більшовиків чи білогвардійців, які, як «старші брати», зброєю насаджували «Малоросію». Прагнення українців-самостійників вважав «законними», а «величезні безперервності нашої території» визначав як природні переваги для національних рухів.

У свій час В. Вернадський визнав, що він, як і його соратники по кадетській партії, не зна-

¹⁹ Бердяєв Н.А. *Истоки и смысл русского коммунизма*. Москва, 1990. С. 99.

ли Росію, переоцінили готовність народу до сприйняття демократичних ідей, до творчої праці. Він із жалем констатував, що опозиція російської інтелігенції до влади, до держави призвела до руйнування російської державності. У листі до доньки В. Вернадський писав у жовтні 1922 р. із Парижа: «Тяжке становище нашої течії, якій дорога і Україна, і Росія, і російська, і українська культури. Для мене російська культура при насильницькому — як увесь час було — придушенні українських пошуків і устремлінь буде культурою хворою, адже рана українсько-російських відносин буде за цих умов відкрита. Ставлення до української культури з кондачка, насмішки над мовою й т. ін. — прояви тієї дикості російської, які привели до більшовизму, оскільки російська інтелігенція абсолютно не зрозуміла поточних змін і умов політичного життя держави. Те ж, мабуть, і в українському питанні». На думку В. Вернадського, багато російських політичних діячів не усвідомлювали небезпеки їхніх ідей — «вони не розуміють, що неможливо повернути хід історії у зворотньому напрямку». В. Вернадський завжди вважав «шкідливим для освіченого інтелігента засновувати свою діяльність виключно на ґрунті однієї народності, яка б вона не була, особливо шкідлива тут панівна народність...»²⁰.

За долю Росії він вболівав завжди і завжди розумів значення України для існування Росії. У 1920-ті роки в одному з листів до І.І. Петрункевича В. Вернадський писав, що в Росії «все зараз стримується терором, моральні основи комунізму, а мені здається й соціалізму, в Росії вичерпалися. Стримувати довго терором і вбивствами неможливо до безконечності, і коли ці пута щезнуть — з'явиться справжній зміст російського життя. Не знаю, чи не розвалиться Росія і, зокрема, чи не відійде в нове Україна — національна свідомість у якій за ці роки робить величезні успіхи»²¹.

²⁰ Вернадский В.И. *Письма Н.Е. Вернадской*. 1866–1889. С. 160.

²¹ Вернадский В.И. «Я верю в силу свободной мысли...». Письма В.И. Вернадского И.И. Петрункевичу. *Новый мир*. 1989. № 12. С. 213.

Характеризуючи національну політику в СРСР, В. Вернадський загострював увагу на окремих моментах, які, на його думку, можуть перетворитися за певних обставин на серйозний чинник політичного життя. «Багато хто дивиться оптимістично з погляду російської мови і значення російської культури. У мене є серйозні сумніви й занепокоєння»²², — писав він тому ж І.І. Петрункевичу. «Україна, мені здається, зараз зміцніла національно, і комуністи там повинні рахуватися з національним рухом більше, ніж у Росії. Це зараз важливий чинник внутрішнього політичного життя, і з ним доводиться рахуватися на кожному кроці, зокрема, ним визначається, наприклад, і новий устрій нашої Академії наук (мається на увазі перетворення РАН у Всесоюзню. — В.Д.). Адже серйозно було поставлене питання (у зв'язку з Дніпровськими порогами) про вихід України із Союзу»²³.

Як переконаний великоросійський державник, В. Вернадський до кінця свого життя боявся втрати цілісності російської держави. В єдиній Росії він бачив умову її сили і процвітання. Улітку 1929 р., перебуваючи у відрядженні в Празі, в безцензурному листі до сина В. Вернадський писав: «Більше всього я боюся розпаду російської держави, знову зв'язувати розірвані частини, звичайно, ніколи не вдається — Україна і Грузія (підкреслення. — В.Д.) — найбільш небезпечні частини...»²⁴.

Державного відродження України побоювався не лише видатний учений В. Вернадський, а й радянські політики. Тому й виявилось воно розстріляним. У Радянському Союзі було достатньо прихильників ідеї В. Вернадського про зближення національних культур з російською через їхній розквіт. І Україна ще довгі радянські роки «інтегрувалася» з Росією, а український народ разом з іншими плавився в радянський, поки не з'явилася в нього можливість стати самим собою. Справдилося історичне передбачення В. Вернадського, вислов-

²² Там само. С. 220.

²³ Там само.

²⁴ *Минувшее. Исторический альманах*. Вып. 7. Париж, 1989. С. 447.

лене ним у статті «Українське питання і російське суспільство», що старання «близьких і далеких родичів» перетворити українську національну самосвідомість на «етнографічний матеріал для посилення панівної народності» залишалися і залишаються безуспішними²⁵.

І становлення незалежної Української держави в період життя В. Вернадського не відбулося значною мірою тому, що не відбулося нової, демократичної Росії. Ні в 1917 р., ні пізніше.

Історичний досвід українсько-російських відносин засвідчує, що українсько-російське єднання, не як частини і цілого, про що піклувався В. Вернадський, а рівносуб'єктне і рівноправне, можливе, доцільне і потрібне, але в умовах, коли український народ утвердиться як повноцінна державна нація й українська державна самостійність набуде незворотного характеру, тоді, коли і Росія, і Україна стануть правовими демократичними державами з розвиненими громадянськими суспільствами. І якщо ця думка не зовсім вписується в систему суспільних поглядів видатного вченого, то цілком логічно впливає вона з його вчення про майбутнє людства, про ноосферу — сферу розуму, гармонізації відносин між природою і суспільством, організації нових форм людського співжиття, рівності рас і народів, що відмовляються від війни, насилля як засобу розв'язання спірних питань, створення, за визначенням В. Вернадського, «цивілізованого культурного людства».

За визначенням українських учених, В. Вернадський замкнув вершину триади української космопланетарної наукової думки: С. Подолінський — М. Туган-Барановський — В. Вернадський, а як автор «Філософських думок натураліста» — і філософську космогонічну триаду: Г. Сковорода — П. Юркевич — В. Вернадський. Розробляючи свою концепцію ноосфери, Володимир Іванович спеціально підкреслював необхідність перетворення соціальних принципів суспільства на основі справедливості — певного балансу між потребою «підтримувати існування свого тіла» і «невтомною працею».

²⁵ Вернадский В.И. *Публицистические статьи*. Москва, 1995. С. 212.

Але ця рівновага, зауважував учений, завжди нестійка. «Великі перевороти в суспільних устроях, помилки, здійснені на цьому ґрунті, завжди призводили до жахливих наслідків»²⁶. І дійсно, всі революційні катаклізми, пережиті Росією і Україною в ХХ ст., хоч і здійснювалися під гаслами соціальної справедливості, створення умов і можливостей для вільного розвитку індивідуальності кожним, завершувалися трагічно. Лише в сучасних умовах використання теорії ноосфери, виявлення з її допомогою інноваційних аспектів справедливості дозволяє успішно розв'язувати соціальні техногенні проблеми, які загострилися на початку третього тисячоліття.

Володимир Іванович Вернадський боготворив науку, надавав їй вирішального значення у соціальному прогресі людства. Визначаючи державне значення науки як творчої сили, він підкреслював, що в утворенні національного багатства її замінити нічим. Тільки в єдності з наукою може зростати державна могутність та державна сила. **«Країна, яка не працює самостійно в галузі наукового мислення, яка тільки засвоює освіту, чужу працю, є країна мертва»**,²⁷ — писав учений (виділення. — В.Д.). Іншим разом він зазначав: «Успіх соціального будівництва — будь-якого — перш за все зв'язаний з новою науковою творчістю. Я сам ідейно чужий і капіталістичному, і соціалістичному ладу. Чужий і національній державі. Мій ідеал інший, він справа майбутнього...»²⁸. У цьому сутність В. Вернадського. Можливо, в його твердженні і мирна перспектива людства?

Безупинний розвиток науки як планетарного явища, що не залежить у своїй основі від історичного або географічного місця і часу, як вважав Володимир Іванович, веде до переходу біосфери в ноосферу, утворення єдиної сві-

²⁶ Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере. *Русский космизм: Антология философской мысли*. Сост. С.Г. Семеновою, А.Г. Гачевой. Москва, 1993. С. 291.

²⁷ Вернадский В.И. *Начало и вечность жизни*. Москва, 1989. С. 196.

²⁸ В.И. Вернадский : *pro et contra*. Сост., вступ. ст., коммент. А.В. Лапо. СПб.: РХГИ, 2000. С. 146–147.

тової культури, світового співжиття народів, єдиної організації людства. Аналізуючи теоретичні проблеми науки, він завжди намагався знайти шляхи поліпшення життя людей, вирішення їхніх назрілих практичних завдань.

Позиція В. Вернадського завжди була відповідальною, громадянською. Діяльність уряду, вважав він, або внаслідок принципових відмінностей, або внаслідок махінацій — таємних і явних — завжди буде неправильною, оскільки єдиною уздечкою йому може бути громадська думка. Показником сили й могутності держави, на думку вченого, є науково вивірене й правильне управління суспільством. Тому саме сила розуму — це найбільше надбання й резерв будь-якої країни. «Ці запаси енергії, з одного боку, складаються із тієї сили, як фізичної, так і духовної, — писав він на початку 1916 р. — Чим воно (населення) володіє більшими знаннями, більшою працездатністю, чим більше простору надано його творчості, більше свободи для розвитку особистості, менше тертя і гальм для його діяльності — тим корисна енергія, яку виробляє населення, більша, якими б не були ті зовнішні, що лежать поза людиною, умови»²⁹.

У світоглядних орієнтаціях В. Вернадського помітним було філософітство. Позитивне ставлення до євреїв він сприйняв, імовірно, від свого родича Володимира Галактіоновича Короленка, який витратив багато сил на захист у пресі Бейліса під час відомого процесу у справі про ритуальні вбивства християнських дітей. У дореволюційний час Володимир Іванович у своїх газетних публікаціях відгукувався на єврейські погроми та на чорносотенний «патріотизм» і розумів, чому участь євреїв у революційному русі Росії була непропорційно великою. Відміна революцією державних обмежень відкрила їм дорогу в усі сфери життя, і вони активно кинулися їх освоювати, не маючи нерідко достатніх знань і відповідної підготовки. У 1927 р. В. Вернадський писав своєму другові: «Москва — місцями Бердичів; сила єврейства — жахлива — а антисемітизм

²⁹ *Вибрані праці академіка В.І. Вернадського*. Т. 1: Володимир Іванович Вернадський і Україна, кн. 2: Вибрані праці. С. 356.

(і в комуністичних колах) росте нестримно». А в березні 1938 р. записав у щоденнику: «Іде руйнування невігласами і ділками. Люди у видавництві «Академія» всі ці роки — нижче середнього рівня. Багате зібрання типів Щедріна–Гоголя–Островського. — Звідки їх беруть? Новий тип цього роду — євреї, які отримали владу й силу. При всьому моєму філософітстві не можу не рахуватися».

Для В. Вернадського невігластво не мало національної ознаки. Він оцінював людей передусім за інтелектуальними та морально-діловими якостями. Володимир Іванович неодноразово відзначав досягнення єврейської культури, товаришував і дружив з багатьма вченими і діячами культури єврейської національності.

В. Вернадський по життю був пацифістом. «Для мене неприйнятне будь-яке вбивство, і смертна кара в тому числі — твердо і непохитно»,³⁰ — писав він у щоденнику 13 березня 1938 р. Він пригадує свій виступ у травні 1906 р. в Державній думі і записку, в якій відстоював необхідність відміни смертної кари³¹. І в радянський час він постійно і послідовно виступав за збереження людських життів, а не їх знищення. Учений намагався уникати сумнівних кроків, що загрожували людському життю. В роки репресій, щоб не брати участі в «чистках», він покинув усі адміністративні посади, залишившись лише науковим консультантом. Учений не сприймав ніякого насильства.

В. Вернадський завжди залишався переконаним прихильником вільнодумства, віри у самоцінність незалежної особистості. І в умовах соціальної напруги, масових репресій і зовнішніх загроз для країни він неодноразово висловлювався критично щодо аграрної, кадрової, національної політики більшовицької партії. Хоча політика тотальних репресій, пригніченого морально-психологічного стану суспільства, здається, вплинула і на вченого. Навіть у своїх щоденникових записах він стає більш обережним — поряд з критикою існую-

³⁰ Вернадський В.І. *Дневники. 1935–1941*. Кн. 1. С. 254.

³¹ Див. Вернадський В.І. *Публицистические статьи*. Москва: Наука, 1995. С. 75–77.

чих радянських порядків і поточної політики зустрічаються і компліментарні речі, і схвальні оцінки досягнень країни, і своєрідні оцінки світових подій.

Життя В. Вернадського пройшло у невинному протистоянні в одній особистості дивним чином поєднаних нею протилежностей: Знання і Віри, Предметно-матеріального та Ідеального, Раціонального та Емоційного, Науки і Релігії. В історію науки він увійшов передусім як геніальний учений — природознавець і мислитель, основоположник нових наукових напрямів. Він не просто створив нові науки, а змінив погляд на природу взагалі. В. Вернадський володів майже всіма романськими, германськими і слов'янськими мовами, упродовж багатьох років мав тісні наукові зв'язки з найкращими школами Франції, Італії, Німеччини, Чехословаччини, Швейцарії, Англії та Греції.

Безумовно, величезний науковий і загальногуманітарний спадок Володимира Івановича Вернадського ще довго буде джерелом

натхнення й нових плідних ідей для багатьох поколінь учених, громадських і політичних діячів, джерелом нового економічного зростання, духовного й інтелектуального збагачення людства. І сьогодні є актуальними його слова про те, що «в геологічній історії біосфери перед людиною відкривається величезне майбутнє, якщо вона зрозуміє це і не буде використовувати свій розум і свій труд на самознищення».

Виходець із давнього українського роду, витоки якого сягали козацьких часів, Володимир Вернадський глибоко шанував свій народ, в Україну вірив значно більше, ніж багато хто з його (та й наших нинішніх) відомих сучасників, у тому числі українських. «Україна є і буде», «я вірю у велике майбуття і України, й Української академії наук», — твердив В. Вернадський. Теоретичною і практичною діяльністю він об'єктивно сприяв розвитку української науки, освіти, культури, зростанню національної свідомості українців, зрештою поступальному рухові до української державності.